C. Păstrarea textelor

1. BIBLIOTECILE ANTICE

Istoria comerțului de carte poate explica în parte căile pe care literatura clasică a ajuns din lumea antică până la noi. În Grecia antică, literatura precedă scrierea. Nucleul poemelor homerice a fost transmis pe cale orală vreme de câteva secole, cât timp încă nu se folosea scrierea; când alfabetul fenician a fost preluat şi adaptat de greci, în a doua jumătate a sec. al VIII-lea, obişnuința de a compune literatură care se recita era încă vie şi nu s-a socotit imediat necesar să fie conservate în scris epopeile homerice. După o tradiție adesea repetată în Antichitate, primul text scris al celor două epopei a fost pregătit la Atena din ordinul lui Pisistrate: informația este plauzibilă, chiar dacă nu e cu totul la adăpost de îndoieli; nu decurge însă din ea că au început să se răspândească volume din Homer în număr mare, de vreme ce scopul probabil al lui Pisistrate era să asigure o copie oficială a poemelor, pentru a fi recitate la sărbătoarea *Panateneelor*. Obiceiul de a citi poezia epică în loc de a o asculta recitată nu a apărut dintr-odată, iar cărțile au rămas o raritate până prin sec. al V-lea. Pe de altă parte, dezvoltarea formelor literare care nu erau dependente de recitare a creat pentru autori, începând cu sec, al VIII-lea, necesitatea de a-şi scrie operele, chiar dacă era întocmit un singur exemplar ce urma să fie aşezat undeva pentru a fi consultat: aşa se spune despre Heraclit că şi-ar fi depus faimosul tratat într-un templu şi poate din acest motiv tratatul a supraviețuit până la

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

jumătatea sec. al IV-lea, când l-a citit Aristotel (*vide* Diogenes Laertios IX 6). Copiile se multiplicau şi se răspândeau probabil într-un mod limitat: se poate presupune că primele opere care să ajungă la un public, oricât de modest numeric, au fost cele ale filozofilor şi istorigrafilor ionieni; poate că exista o anumită cerere de copii şi în cazul poeţilor care formau baza instrucţiei şcolare. Totuşi, numai de la jumătatea sec. al V-lea se poate constata în Grecia existenţa comerţului de carte; pentru această perioadă s-au găsit referiri la o secţiune a pieţei din Atena unde se achiziţionau cărţi (Eupolis, fr. 304 K), iar Platon îl face pe Socrate să spună, în *Apologia* (26), că oricine poate cumpăra pentru o drahmă operele lui Anaxagora. Detaliile ne rămân însă necunoscute.

Este imposibil de spus între ce limite furnizarea şi preţul papirusului i-a împiedicat ori i-a încurajat folosirea în Grecia. Când era folosit pentru o carte (sul), aproape întotdeauna era acoperit pe o singură parte, după cum impunea forma însăşi, pentru că un text scris pe dosul foii s-ar fi şters foarte repede; poate că şi suprafaţa papirusului a contribuit la stabilirea acestei reguli, dat fiind că scribii preferau întotdeauna să folosească mai întîi faţa pe care fibrele erau orizontale. În rare ocazii, avem informaţii despre *uolumina* scrise pe ambele feţe (Iuvenal 1,6; Pliniu cel Tânăr, *Epist*., III 5,17), dar cazurile de felul acesta erau excepţionale, chiar dacă uneori penuria de papirus impunea să se folosească pentru un text literar şi dosul foii, cu fibrele transversale faţă de scris. Un exemplu faimos este ms *Hypsipyle* al lui Euripide (P.Oxy. 852). Trebuie să amintim aici că lungimea textului cuprins într-o carte antică era modestă: copia *Symposion*-ului lui Platon, cu toate

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

că întrecea cu mult măsura obişnuită, cuprindea aproximativ echivalentul a şaptezeci de pagini tipărite.

Dezvoltarea comerțului de carte le-a permis şi particularilor să-şi formeze o bibliotecă. Chiar dacă nu este credibilă tradiția conform căreia tirani ca Pisistrate şi Policlet din Samos, din sec. al VI-lea, au avut în posesie ample colecții de cărți (Athenaios I 3a), este sigur totuşi că, la sfârşitul sec. al V-lea, existau biblioteci private; Aristofan îl ridiculizează pe Euripide pentru că în compunerea pieselor se atinge adesea de izvoare literare (*Ranae* 943); pe de altă parte, propria sa operă, plină cum este de parodii şi aluzii, trebuie să fi fost şi ea, între anumite limite, dependentă de o colecție personală de manuscrise.

Nu există la Atena urme ale unor biblioteci generale, întreținute pe cheltuială publică, dar este verosimil ca nişte copii oficiale ale operelor puse în scenă la sărbătorile importante, cum erau *Dionisiile*, să fi fost conservate în arhivele statului. Pseudo-Plutarh (*Vitae decem oratorum* 841 sq.) îi atribuie oratorului Licurg propunerea de a conserva în felul acesta copiile oficiale, dar probabil că nevoia fusese resimțită mai înainte. Ştim că, din când în când, piesele erau reluate, după reprezentația originară, şi că actorii aveau în chip firesc nevoie de copii noi: dacă ar fi fost constrânşi să şi le procure folosindu-se de copiile private, ar fi fost de-a dreptul extraordinară supraviețuirea în epocă elenistică a atâtor opere.

Odată cu progresul din sec. al IV-lea, devine necesară întemeierea institutelor de tip academic, cu biblioteci proprii. Nu

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

este surprinzător să găsim la Strabon (XIII 1,54) informația că Aristotel a adunat un număr mare de cărți, care corespundeau fără îndoială intereselor, vaste, ale Liceului. Principalele materii de studiu în Liceu erau ştiințifice şi filozofice, dar nu erau trecute cu vederea nici cele literare. Această colecție şi cea a Academiei au fost modelele imitate ceva mai târziu de regele Egiptului, care a întemeiat faimoasa bibliotecă din Alexandria (Diogenes Laertios IV 1; V 51).

O parte esențială a instituției, situată în acelaşi complex de edificii sau în imediata vecinătate, era faimoasa bibliotecă. Se pare că se făcuse un mic pas spre crearea ei încă în timpul domniei precedente primului Ptolemeu, care l-a invitat anume la Alexandria pe Demetrius din Faleron, eminentul elev al lui Teofrast, pe la 295 a.Chr. Biblioteca a crescut rapid: numărul de manuscrise este apreciat în mod diferit, în funcție de sursele antice şi, dată fiind lipsa de exactitate cu care au fost transmise toate numerele mari de către autorii antici, e dificil să se calculeze care era valoarea reală. Dacă acceptăm ca adevărată tradiția din sec. al III-lea, că erau acolo două sute de mii sau patru sute nouăzeci de mii de volume (Eusebius, *Prep. Evang*. 350b; Tzetzes, *Prolegomena de comoedia*) sau chiar şase sute de mii, trebuie să ținem cont de faptul că un singur sul conținea, de pildă, un singur dialog platonic de lungime moderată sau o dramă attică; în plus, nu avem de unde să ştim în ce măsură bibliotecarii adoptaseră sistemul de a-şi procura dublete. Dincolo de aceste nesiguranțe, este cert că au făcut mari eforturi pentru a aduna o colecție de literatură greacă ce tindea către completitudine. Există anecdote care aruncă o lumină

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

asupra spiritului în care erau conduse afacerile bibliotecii. Se spune că regele ar fi decis să obțină un text precis al tragediilor attice şi i-ar fi convins pe atenieni să-i împrumute copia oficială din arhiva statului, pentru care a fost cerută o garanție de cincisprezece talanți; dar, după ce au obținut-o, autoritățile egiptene au decis să o păstreze şi să renunțe la garanție (Galenus XVII 607). Din aceeaşi sursă, aflăm că, în râvna lor de a-şi completa propria colecție, bibliotecarii alexandrini se lăsau adesea înşelați, cumpărând falsuri ale operelor rare (XV 105).

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

2. NOMENCLATURA CODICELOR

Miile de codice, pe pergament sau hârtie, care au conservat operele literare ale Antichității clasice se află aproape în totalitate, încă de la primele decenii ale secolului al XIX-lea, în bibliotecile publice europene. Cele care excelează prin numărul şi valoarea codicelor latineşti şi greceşti sunt bibliotecile Vaticană, Laurențiană, Marciană, Biblioteca Națională din Paris, Biblioteca Muzeului Britanic (Londra), bibliotecile din Viena, München, Leiden; *vide infra* cap. C.4. *Biblioteci*.

În nomenclatura codicelor se pot distinge cinci grupuri. Codicele şi-au primit numele după biblioteca în a cărei posesie se află (ori s-au aflat la un moment dat) sau după numele latinesc (în formă adjectivală) al oraşului în care se află biblioteca respectivă sau după numele vechiului său posesor sau, mult mai rar, după numele regiunii ori după numele formei sale.

Iată câteva exemple din primul grup:

Alexandrinus (Biblioteca *Alexandrina* a fost fondată de papa Alexandru al VIII-lea în 1690: acum face parte din biblioteca *Vaticana*);

Ambrosianus (Biblioteca *Ambrosiana* a fost fondată la Milano în 1609 de cardinalul Federico Borromeo);

Angelicanus (*Angelica* a fost fondată la Roma, în 1605, de călugărul Angelo Rocca);

Bodleianus (*Bodleiana* a fost fondată la Oxford, în 1598, de sir Thomas Bodley);

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Casanatensis (*Casanatensis* a fost fondată de cardinalul Gerolamo Casanate, la sfârşitul sec. al XVII-lea);

Chisianus sau *Chigianus* (*Chigiana* a fost fondată la Roma în 1660 de Fabio Chigi, care a fost mai apoi papă sub numele Alexandru al VII-lea);

Corsinianus (*Corsiniana*, fondată la Roma în 1754 de cardinalul Neri Corsini);

Estensis (colecţia *Estensis* a fost transportată la Modena, în 1598, de ducele Cesare d'Este);

Laurentianus (*Laurentiana* a fost fondată la Florenţa, în 1444, de Cosimo de Medici).

Londinensis sau *Londiniensis* sau *Britannus* sau *Britannicus* (sub oricare din aceste nume se poate identifica un codice aflat la Londra, la British Museum);

Malatestianus (*Malatestiana* a fost fondată la Cesena, în 1452, de Domenico Malatesta Novello);

Marcianus (o bibliotecă *Marciana* a fost fondată la Veneţia, în 1478, din colecţia cardinalului Bessarion);

Palatinus (*Palatina*, fondată la Heidelberg, de prinţul-elector Filip, 1476-1508: cea mai mare parte a codicelor de aici se află în prezent la Vatican);

Querinianus (*Queriniana*, fondată la Brescia, de cardinalul Querini, în 1475);

Riccardianus (*Riccardiana*, fondată la Florenţa, către 1590, de Riccardo Romolo Riccardi);

Vaticanus (*Vaticana*, fondată la Roma, de papa Nicolaus al V-lea, 1447-1455).

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Dintr-al doilea grup, pot fi amintite, cu titlu de exemplu, câteva denumiri de codice: *Alexandrinus* (din Alexandria Egiptului; *vide supra* acelaşi nume, *Alexandrinus*, după numele bibliotecii *Alexandrina*, parte a bibliotecii *Vaticana*); *Amstelodamensis* (de la Amsterdam); Atheniensis (de la Atena); *Athous* (de la Muntele Athos); *Berolinensis* (de la Berlin); *Casinensis* (de la Montecassino); *Guelferbytanus* (de la Wolfenbüttel); *Hauninesis* (de la Copenhaga); *Lipsiensis* (de la Leipzig); *Perusinus* (de la Perugia); *Trevirensis* (de la Trier); *Vindobonensis* (de la Viena).

După numele celui care a deţinut la un moment dat codicele, sunt desemnate, *e.g.*: *Arundelianus* (deţinut de Thomas Howard, conte de Arundel; codicele acestuia se află în prezent la British Museum); *Ashmoleanus* (deţinut de Elias Ashmole; în prezent codicele se află la *Bodleiana*); *Colbertinus* (deţinut de Jean-Baptiste Colbert; în prezent codicele se află la Paris); *Corvinianus* (deţinut de Mathias Corvin, regele Ungariei); *Peutingerianus* (deţinut de Conrad Peutinger); *Salmasianus* (deţinut de Claude de Saumaise; aflat în prezent în parte la Paris, în parte la Wolfenbüttel); *Vallensis* (deţinut de Lorenzo Valla); *Wittianus* (deţinut de J. de Witt).

Dintr-al patrulea grup fac parte codice care şi-au primit numele după regiunea în care s-au aflat la un moment dat:

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Bavaricus (codicele B al lui Demostene şi codicele C al lui Polibiu);

Cisalpinus (codicele A al lui Tucidide);

Etruscus (codicele tragediilor lui Seneca, numit în prezent *Laurentianus* 37, 13).

Al cincilea grup cuprinde puţinele codice care îşi dezvăluie prin nume o particularitate a aspectului:

Decurtatus (codicele C din Plaut şi codicele G din Terenţiu);

Oblongus (codicele A din Lucreţiu);

Quadratus (codicele B din Lucreţiu).

În afara tuturor acestor categorii se plasează codicele *Augusteus*, din Vergiliu: a fost denumit aşa de G. H. Pertz care l-a plasat cronologic (eronat) chiar în epoca lui Augustus.

În secolele trecute, codicele nu au fost întotdeauna conservate cu grija cuvenită. Adeseori, codice fundamentale ale celor mai vechi ediţii din clasicii greci şi latini au fost abandonate după tipărirea acestora. Foarte multe au dispărut din întâmplare sau pe o cale naturală, odată cu trecerea timpului; paguba cea mai mare însă au făcut-o incendiile şi tulburările aduse de războaie. Cele mai multe s-au păstrat totuşi ca apografe (copii directe) sau ca ediţii sau colaţiuni (corecturi pe alte manuscrise). Iată câteva exemple (alese dintr-un lung şir de codice latineşti dispărute), care indică numai pierderile cele mai importante din tradiţia manuscrisă ciceroniană:

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

♦ *Vetus Cluniacensis* al lui Poggio (cuprindea *Pro Roscio Amerino*, *Pro Cluentio*, *Pro Murena*, *Pro Caelio*, *Pro Milone*);

♦ originalele şi copia lui Poggio pentru *Pro Caecina*, *De lege agraria*, *Pro Rabirio Postumo*, *Pro Rabirio perduellionis reo*, *Pro Roscio comoedo*, *In Pisonem* (se folosesc în reconstituire numeroasele apografe ale copiei lui Poggio);

♦ *codex Laudensis* (opere retorice): *Brutus*, *De oratore*;

♦ *codex Veronensis* (unele scrisori).

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

3. UNIVERSITĂȚILE DIN EVUL MEDIU

În[1] secolele care au urmat anului o mie, oraşele Europei occidentale s-au transformat, devenind medii ale unor remarcabile inovații. Centrele urbane renăşteau după secole de abandon, iar oamenii care se adunau acolo erau, indiferent de originea lor, oameni noi, capabili să dea viață unor forme inedite de raporturi sociale, de instituții politice, de activități economice. Înnoirea a avut urmări şi asupra vieții intelectuale, iar rezultatul a fost naşterea unei instituții scolastice necunoscute mai înainte: universitatea. Intelectualii elaborează noi construcții de gândire şi, prin intermediul învățământului, îşi transmit discipolilor învățătura. Prototipul lor este Abelard, filozoful care în primele decenii ale sec. al XII-lea a făcut să vorbească despre el întregul Paris, prin îndrăzneala cu care aplica dialectica la discursul teologic, precum şi prin parcursul dramatic al relațiilor sale cu tânăra sa elevă Eloisa.

Magiştrii de felul lui Abelard, împreună cu elevii lor, formează grupuri care devin de-a lungul veacurilor tot mai numeroase şi mai uşor recognoscibile: animă cu prezența lor cartiere întregi, unde trăiesc în relații strânse în special cu breslele de meseriaşi. Respiră atmosfera de libertate care caracterizează primele faze, creative, ale dezvoltării oraşelor. Într-o societate în care încep să se contureze forme, chiar embrionare, de diviziune a muncii, şi ei sunt împinşi să se gândească la activitatea lor, studiul

[1] Capitolul de față are ca bază articolele din revista *Medioevo. Un passato da riscoprire*. an I, nr. 10 (1997), scrise de Carla Frova şi Antonio Ivan Pini.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

şi învăţământul, ca la o „meserie”. Ca şi alţi oameni ce au o meserie (artizanii sau comercianţii), şi intelectualii sunt prezenţi cu organizaţiile lor corporative, *universitates*. Asociindu-se în mod liber, printr-un jurământ, cu colegii lor, ei îşi apropriază puterea de a-şi fixa regulile propriei lor munci şi comportamentul pe care fiecare este obligat să-l respecte în interesul tuturor.

Analogia dintre universitari şi lucrătorii din zonele urbane nu poate fi împinsă prea departe, pentru că rezultatele muncii lor erau prea diferite; în plus, persoanele înseşi formau două grupuri distincte. Ambientul citadin stimulează o transformare decisivă a istoriei în cultura occidentală. În universităţi, studiul şi învăţământul sunt acum o adevărată profesie. În acest sens, activitatea intelectuală începe să devină o muncă din care se poate trăi.

Parisul, în a doua jumătate a sec. al XI-lea, era un important centru scolastic. Studenţi tot mai numeroşi veneau aici, uneori chiar de departe, pentru a studia disciplinele literare (gramatica, logica) şi mai cu seamă teologia. Maeştrii predau în vecinătatea catedralei Notre Dame, sub jurisdicţia arhiepiscopului. Şcolile, controlate de autoritatea ecleziastică locală, încredinţate unor profesori care erau clerici sau monahi, ţinteau cu precădere la formarea de ecleziaşti de rang înalt, care în bisericile lor ar fi avut responsabilităţi administrative şi pastorale importante. Valoarea profesorilor şi curiozitatea elevilor au reprezentat motorul unor noi dezvoltări.

În sec. al XII-lea, chiar topografia şcolilor pariziene a devenit mai complexă. Unii profesori au început să predea pe

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

malul stâng al Senei, tot în mediul instituțiilor ecleziastice, dar în afara jurisdicției cancelare, autoritatea impusă de episcop controlului şcolilor. Acesta reprezintă embrionul universității. Rezultatul este o structură complexă de autoguvernare, întemeiată pe norme scrise: profesorii, cu participarea studenților, controlau conținutul învățământului, metodele didactice, toate aspectele de viață privitoare la persoanele care, sub diverse titluri, fac parte din nucleul studios parizian. Către anul 1200, puterea a trecut în mâinile universitarilor.

În dobândirea autonomiei lor, universitarii au fost sprijiniți de ponteficii romani. Papalitatea a înțeles bine forța uriașă pe care o are în sine cultura scolastică şi, într-un moment în care încearcă să afirme cu putere autoritatea Scaunului roman asupra întregii creştinătăți, nu ezită să pună pe plan secund autoritatea ecleziastică locală, pentru a submina prerogativele episcopului şi ale cancelarului, pentru a stabili un raport direct cu noii intelectuali.

De la sfârşitul sec. al XII-lea, universitatea a început să elaboreze statute, afirmându-şi, cu capacitatea de a-şi da autonom o normă, propria sa libertate: în 1215, trimisul pontifical Roberto de Courçon a acordat acestor statute sigiliul aprobării papale. În 1231 universitarii au obținut de la papa Grigorie al IX-lea o serie de privilegii foarte importante: prin bulă papală, cetatea Paris este preamărită cu titlul de *parens scientiarum*. Învățații sunt chemați să pună în serviciul creştinătății toate resursele culturii lor.

Alta este istoria Universității din Bologna, sălaşul care-şi dispută cu Parisul titlul de cea mai veche universitate din Europa.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Nu se ştie bine dacă au existat aici, în perioada preuniversitară, şcoli de vreo oarecare importanţă sau ce anume se învăţa acolo. Cetatea se află în centrul unei regiuni, Italia centro-septentrională, unde, începând cu sec. al XI-lea, se înregistrează semnele unei renaşteri juridice, în special la cei care se folosesc de drept în practica profesională (judecătorii şi notarii). Există cu siguranţă un raport între înflorirea şcolilor noi şi nevoia de cultură exprimată de o societate aflată în plină dezvoltare politică şi economică. Nu se poate însă explica totul într-un mod mecanic, în primul rând pentru că, la Bologna – dacă dăm crezare puţinelor mărturii –, la început au fost mai cu seamă cărţi. Sunt cărţile din *Corpus iuris*, în care în sec. al VI-lea împăratul Iustinian adunase tezaurul legilor şi jurisprudenţei antice care, după sfârşitul Imperiului roman, rămăseseră atâtea secole împrăştiate şi nebăgate în seamă. Manuscrise din acele „cărţi de legi" au ajuns la Bologna, pe căi aventuroase şi în mare parte obscure: unii maeştri au început să le recopieze şi să le pună în ordine. Tradiţia îi atribuie meritul iniţiativei lui Irnerius, *Lucerna iuris*, „făclia dreptului", „lumina Bolognei"; o întreprindere de asemenea dimensiuni nu se putea totuşi împlini pe durata unei generaţii şi nici, cu atât mai puţin, să fie opera unei singure persoane. În jurul acestor cărţi iau naştere şcolile bologneze de drept. Reprezentările figurative de scene de şcoală (în manuscrie, în sculpturile tombale) arată maestrul la catedră, cu o carte deschisă în faţa sa, în postura de a o citi şi comenta în faţa unor grupuri de şcolari, care-l ascultă într-o atitudine de respect.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Cultura care se construieşte în şcolile universitare pune în mâinile juriştilor bolognezi, ca şi în cele ale teologilor şi filozofilor parizieni, o putere uriaşă. În 1155, coborând spre Roma pentru încoronare, Federico Barbarossa a întâlnit la Bologna o delegaţie de profesori şi studenţi. Le-a garantat protecţia sa, pentru că ei „luminează lumea cu ştiinţa, educându-i pe oameni să trăiască în supunere faţă de Dumnezeu şi împărat, slujitorul Lui". Privilegiile acordate de Barbarossa, reluate în legislaţiile sucesive ale suveranilor, principilor şi cetăţilor, vor face din universitari un grup puternic şi capabil să se conducă autonom. Guvernul comunal pune vreme îndelungată piedici studioşilor străini care vor să se organizeze în corporaţii (cele bologneze nu au nevoie de garanţii speciale, fiind tutelate de statutul lor de cetăţeni), dar în final trebuie să accepte acele *universitates* studenţeşti ca o prezenţă de prim plan a vieţii cetăţii. Prin reprezentanţii lor, studenţii dialoghează cu instituţiile citadine şi, mai cu seamă, controlează toate aspectele vieţii „studiului": programele de cursuri, activitatea profesorilor, disciplina internă. Începând cu sec. al XIII-lea, chiar şi ponteficii intervin pentru a întări cu sprijinul lor puterea corporaţiilor studenţeşti.

Atenţia cu care papii şi împăraţii au urmărit noile dezvoltări ale culturii intelectuale a fost determinantă pentru succesul extraordinar al universităţii în Evul Mediu. Legătura cu cele două puteri universale a imprimat instituţiei universitare unele dintre trăsăturile sale juridice cele mai caracteristice: în toate aşezămintele le sunt garantate universitarilor privilegii analoge, iar titlurile conferite sunt recunoscute ca valide oriunde. Dacă se

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

adaugă la acestea faptul că programele prezintă un grad înalt de uniformizare şi că latina este limba comună pentru toţi, se înţelege cum noii intelectuali pot să aplice la ei înşişi într-un mod cu totul particular mottoul: *terras omnes tamquam meas uidebo*.

Universitatea are însă un alt chip. Ea este şi o instituţie solid înrădăcinată în realitatea socială şi politică a locurilor în care se găseşte şi, cu timpul, îşi va adânci această caracteristică. Încă din primele secole, alături de acele spaţii de studiu născute din adunarea spontană a maeştrilor şi elevilor, apar altele care se nasc din voinţa suveranilor, ale administraţiilor orăşeneşti. Federico al II-lea a fondat în 1224 Universitatea din Napoli, iar oraşul Vercelli a decis în 1228, cu orgoliu, să se înzestreze cu o instituţie de studiu. Încă din aceste prime iniţiative de întemeiere, dependenţa universităţilor de puterile locale este foarte puternică, mai ales din punct de vedere financiar (salariile profesorilor fiind plătite din banul public); în schimb, la Bologna, până la jumătatea sec. al XIII-lea, studenţii continuau să-i plătească direct pe profesori, prin sistemul „colectei". În aceste condiţii, autonomia corporaţiilor universitare se reduce simţitor: în universităţile din Evul Mediu târziu şi apoi din epoca modernă, ea va rămâne în multe aspecte numai formală.

Din sec. al XIV-lea şi, mai cu seamă, dintr-al XV-lea, universitatea începe să devină tot mai clar o instituţie a statului. Aceasta nu înseamnă că marile aşezăminte îşi pierd caracterul şi ambiţiile cosmopolite: este însă evident că oraşele ca formă administrativă, precum şi principii şi suveranii încep să dezvolte o politică de plasare a universităţii în serviciul exigenţelor unui

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

mediu politic teritorial precis: în fiecare centru orăşenesc, aceasta trebuie să furnizeze societăţii medici, avocaţi, notari, profesori şi, în administraţia publică, funcţionari cu o bună pregătire. Raportul intelectualilor universitari cu puterea a cunoscut inevitabil transformări. Transformările au oscilat între asumarea unui rol de ideolog (când teologii, filozofii, juriştii strâng alianţa cu papalitatea sau Imperiul) şi asumarea unui rol tehnic (când s-au pus în slujba oraşului ca profesionişti şi funcţionari). Situaţia era însă cu mult mai complexă, pentru că nu este nevoie să supraevaluăm puterea culturii universitare. Într-o societate, cum este cea din Evul Mediu târziu, în care rolurile sociale se rigidizează tot mai mult, nu este suficient titlul de doctor pentru a garanta o carieră strălucită, care rămâne determinată de descendenţa familială. Pe de altă parte, nu trebuie să se creadă că aceste personaje, angajate în slujbe preponderent tehnice, îşi pierdeau cu totul specificul lor de intelectuali.

Harta difuziunii locaşurilor universitare în Europa devine tot mai densă în cursul Evului Mediu. Este adevărat că nu toate universităţile, mai ales cele apărute în perioada cea mai veche, supravieţuiesc vreme îndelungată. Este totuşi impresionantă expansiunea fenomenului. Până în sec. al XIV-lea, universităţile nu depăşeau un total de douăzeci. Către 1500 se numără cam optzeci. Iată o cronologie sumară a celor mai importante:

Au universitate din sec. al XIII-lea (şi, în unele cazuri, chiar din perioada anterioară): Bologna, Paris, Oxford, Cambridge, Padova, Montpellier, Toulouse, Salamanca, Napoli, Siena,

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Lisabona. În sec. al XIV-lea se adaugă: Avignon, Roma, Perugia, Coimbra (prin transferare de la Lisabona), Pisa, Pavia, Viena, Cracovia, Erfurt, Heidelberg, Köln. În sec. al XV-lea: Leipzig, Rostock, Louvain, Catania, Glasgow, Trier, Freiburg, Praga, Saragozza, Copenhaga, Tübingen, Uppsala.

Înflorirea centrelor universitare răspundea unor schimbări pe care, mai departe, le adânceau chiar mediile universitare. Ducerea la capăt a studiilor a necesitat întotdeauna trudă şi bani: câştigurile sigure şi prestigiul social reprezentau însă o răsplată pe măsură.

În lumea modernă, pare greu de imaginat o societate avansată din punct de vedere cultural care să nu aibă un sistem universitar. Şi totuşi, au existat mari civilizații literate care nu au cunoscut universitatea, aşa cum au fost Grecia antică, Roma imperială, chiar Islamul din perioada de aur, marcată de şcoli superioare care nu sunt totuşi comparabile cu universitățile în sens strict. Universitatea a fost „inventată" în Occidentul latin, pe parcursul secolelor de mijloc ale Evului Mediu, iar în epoca modernă s-a afirmat pe toate continentele ca o instituție tipică şi specifică a culturii a occidentale.

În Evul Mediu timpuriu, cunoaşterea era concepută ca un complex unitar, articulat în şapte discipline: cele şapte arte liberale (*vide supra* nota despre Martianus Capella, cap. A.1. *Filologia*). Miniaturile manuscriselor scolastice reprezintă adesea sistemul cunoaşterii prin imaginea unui copac, din al cărui trunchi puternic se despart şapte ramuri, câte una pentru fiecare artă (*id est*, disciplină): gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria,

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

astronomia, muzica. Pentru a fi un învățat, studiosul trebuia să fie stăpân pe toate aceste discipline, chiar dacă în realitate, dintre relativ puținii care puteau accede la educația superioară, aproape nici unul nu reuşea să-şi desăvârşească efectiv întregul *curriculum*.

O restructurare profundă a acestei scheme a avut loc la începutul celui de-al doilea mileniu. Oameni noi s-au inserat în teritoriul literaturii, iar societatea în întregul ei şi-a dezvoltat noi exigențe culturale. În şcolile universitare, profesorii au început să schițeze un edificiu nou, mai complex, al cunoaşterii. Mai mult decât toți ceilalți, filozofii şi-au asumat sarcina de a teoretiza organizarea disciplinei. Studiul celor şapte arte liberale, aşa cum se desfăşura în Evul Mediul timpuriu, este acum o simplă pregătire pentru studiile superioare, al căror conținut este articulat, după schema diviziunii filozofiei, în disciplne care se ocupă de natură, discipline morale şi discipline care privesc realitățile supranaturale (metafizica). Această revoluție se împlineşte sub semnul filozofiei aristotelice: traduse din greacă în arabă şi apoi din arabă în latină, începând cu sec. al XIII-lea, operele filozofului grec sunt un element decisiv pentru dezvoltarea filozofiei şi a ştiinței.

Noua concepție asupra culturii rămâne una profund unitară, dar uneori se deschide înspre specializare. *Studium* este unul singur, dar se articulează în diferite facultăți ale universității: arte, medicină, drept, teologie. Un aşezământ universitar are menirea de a oferi pregătire în toate disciplinele, chiar dacă în general diverse centre îşi leagă renumele de grupuri particulare de discipline. Studenții merg la Paris datorită faimei de care se

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

bucurau profesorii de arte şi de teologie, la Bologna, pentru a frecventa şcolile de drept.

Programa unui curs universitar este constituită dintr-o selecţie de texte. Fiecare disciplină (teologie, filozofie, drept etc.) coincide cu cărţile autorilor care au tratat-o cu autoritate, iar profesorii au misiunea de a le transmite tinerilor conţinutul lor într-o formă nealterată. Conţinutul şi metodele de predare erau teoretic similare în toate aşezămintele universitare (şi nu fără temei s-a insistat mult asupra rolului jucat de universitate în crearea unei culturi europene unitare); de fapt însă, puteau exista deosebiri chiar importante. Disparităţi se remacă mai cu seamă în facultăţile de arte: în vreme ce în unele centre sau în unele epoci studiul era limitat la autorii vechi, folosiţi în şcolile de arte liberale preuniversitare, la Oxford şi la Paris, în cursul sec. al XIII-lea, se citeau toate operele lui Aristotel. În vremea aceea, Aristotel era folosit şi de mulţi teologi: chiar dacă facultatea de teologie avea ca texte de bază Biblia şi *Sentinţele* unui magistru din sec. al XII-lea, Petrus Lombardus (*Libri quattuor sententiarum*). Programa facultăţii de medicină cuprindea autori clasici, ca Hipocrat şi Galenus, şi tratate de autori arabi în traducere latină, în primul rînd „Canonul" lui Avicenna. Cărţile juridice pe care le reunise în sec. VI împăratul Iustinian în *Corpus iuris* stăteau la baza învăţământului de drept civil, în vreme ce dreptul canonic se studia din culegeri de norme ecleziastice.

Întemeiată solid pe tradiţia autorilor, cunoaşterea transmisă de universitatea medievală poate părea la prima vedere statică şi repetitivă. Programele însă nu se menţin neschimbate de-a

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

lungul timpului, ci se deschid primind, alături de textele clasice, tratate şi alte producţii scolastice ale maeştrilor moderni, care devin şi ei „autori". Şi, mai cu seamă, conţinutul cărţilor nu este transmis ca ceva rigidizat: dimpotrivă, de fiecare dată este supus unui efort de interpretare din partea profesorilor; o operă doctrinală are subtilitate, fantezie şi îndrăzneală, ceea ce, în respectul absolut al textului clasic, o face capabilă să răspundă nevoilor şi intereselor modernităţii.

Ştiinţa medievală este în întregime întemeiată pe cărţi (observarea naturii acoperă un spaţiu marginal şi, sub acest aspect, revoluţia ştiinţifică de la începutul epocii moderne este cu adevărat o schimbare de perspectivă); nu se poate însă defini ca „livrescă" în sensul depreciativ al termenului. Cartea există prin medierea profesorului, ea trăieşte prin vocea lui. În două momente fundamentale ale didacticii universitare, lecţia şi disputa, studenţii învaţă prin intermediul ascultării. În lecţie, profesorul citeşte textul mai înainte de a-l comenta; în dispută, textul trebuie să fie deja total prezent în memoria celor care intervin, pentru a putea să-şi sprijine argumentarea pe autoritatea lui.

Dacă pentru studiul individual studenţii au mare nevoie de pagina scrisă (şi de aceea epoca despre care vorbim este una de o extraordinară expansiune a producţiei de carte), aulele universitare rămân în mare măsură spaţii ale oralităţii.

În cadrul raporturilor care au existat în Evul Mediu între cultura universitară şi celelalte culturi, merită pusă în valoarea problema lingvistică. Corpul universitar vorbeşte pretutindeni în limba latină şi rămâne fidelă acestei limbi de prestigiu chiar până

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

dincolo de sfârşitul Evului Mediu. Grupurile de intelectuali găseau în latină un puternic instrument de comunicare ştiinţifică, care anula barierele ridicate de limbile naţionale; iar universalitatea limbajului este un element fundamental în ideologia universităţii ca instituţie cosmopolită. Faţă de societate în ansamblul ei, alegerea latinei este una de separare. În secolele în care se dezvoltă universitatea, nu numai lumea de rând, în viaţa de toate zilele, comunică în limba vulgară, ci chiar şi scriitorii deschişi la experimente folosesc în creaţia literară, cu tot mai mare insistenţă, noile limbi.

În vremurile de început, raporturile dintre şcoală şi lumea literaturii în vulgară sunt foarte vii. Personajele care se mişcă într-o zonă de mijloc între cele două spaţii dezvoltă o intensă activitate de mediere: este vorba aici în primul rând de Brunetto Latini (cu numele latinizat în forma *Burnectus Latinus*), venerat de Dante ca maestru: în *Tezaurul* său, publicat în franceză (*Li livres dou trésor*) şi apoi în italiană (*Tesoretto*), el condensează mult din învăţăturile predate la Paris în facultatea de arte.

Mai apoi, literaţii care aleg limba vulgară pornesc pe un drum cu o tot mai mare autonomie, ba chiar de contestare deschisă a culturii universităţilor. Clivajul dintre cele două lumi este menit să crească. Rămâne deschis canalul obişnuit de comunicare dintre şcoală şi culturile non-literate, prin pastorala religioasă. Predicatorii se străduiesc să traducă într-un limbaj accesibil poporului doctrinele pe care le-au studiat la universitate; numeroasele culegeri de predici în limba vulgară ajunse până la noi sunt o mărturie a străduinţei lor.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Cultura universitară se deschide spre exterior nu doar pentru a da, ci şi pentru a primi. Este semnificativ faptul că cea mai mare parte a traducerilor din greacă şi din arabă, care le-au oferit profesorilor universitari texte fundamentale pentru toate disciplinele, nu au fost făcute în interiorul universităţilor, ci la curte sau în alte centre culturale, unde mecenaţi laici sau ecleziastici susţineau întreprinderi de felul acesta prin însemnate mijloace financiare. În faza aceasta, raportul dintre ambientul de la curte şi cel din şcoală a fost vital.

În cursul sec. al XIII-lea, universitatea din Paris are un destin extraordinar, menit să influenţeze profund toată istoria culturii occidentale. Graţie traducerilor latineşti, profesorii vin în contact cu operele de filozofie naturală, morală, metafizică ale lui Aristotel, necunoscute mai înainte, şi cu cele ale comentatorilor arabi, Avicenna si Averoe. Încă de pe la 1230, primele texte aristotelice intră în facultăţile de teologie, unde, începând cu jumătatea secolului, văd lumina sinteze grandioase dintre cultura creştină şi gândirea clasică greacă, datorate franciscanului Bonaventura şi dominicanului Toma d'Aquino. Filozofii parizieni sunt *magnanimi*, cum se definesc ei înşişi; sunt, după unii istorici, cei dintâi intelectuali conştienţi de funcţia lor socială. În 1270 şi 1277, tezele averroiste sunt condamnate de episcopul Parisului, la îndemnul papei, iar profesorii care le susţin sunt expulzaţi din universitate.

Revoluţia culturală care a marcat Evul Mediu târziu şi care şi-a găsit momentul de maximă elaborare în fondarea universităţilor, a implicat în mod natural instrumentele practice de

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

cunoaştere: cărţile. Apare acum o carte nouă, în primul rând prin structura sa materială, care trebuie să corespundă noilor exigenţe ale studenţilor universitari.

Cartea tipică a Evului Mediu timpuriu era un codice produs în *scriptorium*-ul unei mănăstiri. Cartea era menită în esenţă să rămână în interiorul mănăstirii şi făcea parte în felul acesta din bunurile ei materiale, din *thesaurus*: mai apoi putea fi dăruită vreunui personaj eminent. Folosită pentru o lectură colectivă şi nu individuală, făcută cu glas tare, având loc în refectoriu sau în curtea interioară a mănăstirii, prezenta cel mai adesea foi scrise complet, cu spaţii ample între rânduri, cu o scriere care în mod obişnuit nu separa cuvintele, cu decoraţiuni rezervate paginilor şi rândurilor iniţiale.

Cartea universitară, care este cu siguranţă exemplul cel mai tipic şi reprezentativ al producţiei medievale târzii, răspunde unor modalităţi de fabricare şi unor exigenţe de întrebuinţare cu totul diferite. Copiată în ateliere laice de scriere, care se dezvoltau în interiorul centrelor urbane, iese din mâna unui copist de profesie care, pe baza unui contract autentic, primeşte sarcina de a transcrie. Cartea devine, pe scurt, un bun material menit vânzării şi folosit, pentru studiu individual, de studenţi care urmăresc din ea lecţiile profesorilor. Codicele universitar prezenta pagini scrise pe două coloane, cu margini ample destinate gloselor şi comentariilor la text. În interiorul textului, cuvintele sunt de regulă despărţite unele de altele; textul este cuprins într-un sistem decorativ care, pe lângă miniaturile şi literele iniţiale, prezintă şi titlurile în roşu – *rubricae* –, precum şi semne de paragraf pentru a pune în evidenţă părţile în

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

care se articulează discursul. Dincolo de noua structură formală, un alt element caracterizează producția de carte universitară: este vorba de sistemul de *peciae*. Pentru a face față cererii continue de texte, şi deopotrivă pentru a veghea asupra autenticității şi corectitudinii formale a textelor, în multe universități europene, mai ales la Bologna şi Paris, încă din primele decenii ale sec. al XIII-lea, s-a elaborat un sistem articulat şi funcțional de multiplicare a cărților. Pentru toate cărțile de texte utilizate se crea o copie oficială, numită *exemplar*. Aceste *exemplaria* erau scrise în fascicule, toate de aceeaşi lungime: fasciculele erau cunoscute sub numele de *peciae*.

De aceste *exemplaria* se ocupă (mai cu seamă împrumutând din când în când *peciae*) *stationarii*, nişte librari / bibliotecari, care lucrau în număr mare pe lângă universități. O comisie de *petiarii*, aleşi dintre profesori, verifică la începutul anului academic corectitudinea textuală a acestor *exemplaria* şi le fixează prețul de împrumut. Se face o listă oficială de *exemplaria* şi se trec în ea tarifele; lista trebuie să fie afişată în oficiul fiecărui *stationarius*.

Avantajul sistemului este evident: copiştii profesionişti, precum şi studenții individuali, puteau să închirieze din când în când acele *peciae* de care aveau nevoie, pentru a transcrie textul. Pe de altă parte, era posibil ca în felul acesta să fie implicate mai multe persoane în copierea unui singur text, tot atâtea, câte fascicule cuprindea textul respectiv.

Mecanismul putea fi atins de defecțiuni, care provocau incidente în transcriere, ale căror urme s-au păstrat în manuscrisele

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

unde apar pe margini (adesea cu litere mărunte, uneori şterse sau tăiate parţial) indicaţii ale sfârşitului sau începutului de *pecia*, cu numărul care o individualiza. Se putea întâmpla ca un copist, după ce termina transcrierea unei *pecia*, să nu o găsească în oficiul *stationarius*-ului pe cea care urma, împrumutată fiind altcuiva. El putea atunci să lase în alb un anumit număr de foi şi să treacă la transcrierea unei *pecia* de mai departe. Odată obţinută însă *pecia* lipsă, copistul descoperea uneori că spaţiul pe care i-l destinase în alb era prea mare sau prea mic: aşa se face că în manuscrise se poate găsi o coloană rămasă în alb sau, dimpotrivă, ca textul să fie copiat şi pe margini şi scris cu litere extrem de mici.

Independent de incidentele inevitabile, sistemul de *peciae* a fost capabil să răspundă exigenţelor cititorilor, de a avea la dispoziţie în timp scurt toate cărţile care le erau de folos, precum şi exigenţelor universităţilor, de a gestiona şi a controla difuziunea textelor şi, prin aceasta, a mesajelor culturale pe care le transmiteau.

Universităţile şi şcolile medievale nu au rămas ca o realitate palpabilă; a rămas însă proiectul unui edificiu ideal visat de un profesor de retorică de la Universitatea din Bologna: Boncompagno da Signa (cunoscut şi sub numele latinizat *Boncompagnus*) În a sa *Rhetorica nouissima* (1235), un text fundamental pentru studioşii retoricii, în capitolul dedicat importanţei de a memora, Boncompagno schiţează un loc construit anume pentru exercitarea memoriei, aşadar pentru studiu. Boncompagno nu a văzut niciodată realizată această şcoală a sa,

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

dar din rândurile lui răsar câteva detalii ale şcolilor ce ne sunt familiare.

„Un edificiu scolastic trebuie să fie construit într-un loc deschis, unde este aer curat. Trebuie să fie departe de locurile frecventate de femei, de zgomotele pieței, de cai, de canale, de câini care latră, de gălăgie dăunătoare, de trosnete şi de mirosul rău. Lățimea şi lungimea edificiului trebuie să fie aceeaşi. Cât despre ferestre – ele trebuie să fie nici mai puține, nici mai multe decât este necesar pentru o iluminare corectă. Este bine ca aşezământul să fie la etajul de sus. Tavanul nu trebuie să fie nici prea înalt, nici să apese podeaua, pentru că în ambele cazuri scade capacitatea de memorare. Şcoala va fi curățată de praf şi de orice murdărie. Va fi fără imagini şi de picturi, cu excepție celor care sunt în mod deosebit eficace pentru exercitarea memoriei în diversele materii studiate de elevi. Toți pereții vor fi vopsiți numai în verde; trebuie să fie o singură intrare, iar scările să nu fie obositoare la urcat. Profesorul să şadă mai sus decât studenții, la o înălțime de la care să poată controla cine intră. Se dispun două sau trei ferestre prin care, din când în când, mai ales când e vreme frumoasă, profesorul să poată privi afară şi admira pomii, grădinile şi florile: vederea lucrurilor plăcute întăreşte memoria. Locurile studenților să fie aşezate în ordine, ca profesorul să-şi poată aminti numele lor, precum şi pentru ca toți să poată vedea chipul profesorului. Studenții nobili şi de neam înalt să fie aşezați în locurile cele mai bune. Toți cei dintr-o provincie sau de un neam să fie aşezați împreună, dar respectând locul de onoare i se cuvine fiecăruia după însărcinările sale, nobleța şi meritele sale

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

personale. Nu se schimbă niciodată ordinea locurilor şi nimeni nu ia locul altuia, ci fiecare îşi păstrează locul care i-a fost atribuit. Eu nu am avut niciodată o asemenea şcoală şi nu cred că există undeva vreuna de felul acesta. Dar poate că într-o bună zi sfaturile acestea vor fi de folos urmaşilor."

O realitate nouă are nevoie de cuvinte noi. Instituţia universitară şi-a format un lexic propriu, care a trecut din latina medievală în limbile moderne. Rareori este vorba de cuvinte inventate anume; cel mai adesea, termeni aflaţi deja în uz, luaţi din limbajul şcolilor neuniversitare sau din viaţa de toate zilele, îşi schimbă înţelesul şi se specializează, devenind termeni tipic universitari, dintre care mulţi sunt în uz şi acum, dezvăluind cât de legată este universitatea de azi de rădăcinile ei medievale: realitatea care stă în spatele acestor cuvinte, antice şi mereu aceleaşi, poate fi şi chiar este profund diferită.

Termenul „universitate" din limbile europene moderne se referă fie la conţinutul învăţământului superior, fie la organizarea lui, obiecte pentru care Evul Mediu folosea două cuvinte distincte: *studium* şi *universitas*. *Universitas* indica în latina medievală orice ansamblu de persoane, organizat pentru a atinge scopuri precise; odată cu afirmarea universităţii, se defineşte corporaţia (formată din studenţi sau profesori, după aşezăminte) care avea autoritate asupra cunoştinţelor transmise în şoli şi asupra persoanelor care frecventau şcolile. Prin *studium* se denumea conţinutul activităţii didactice şi de cercetare, complexul disciplinelor, metodele. În universitatea medievală se vorbea, pentru a desemna diversele arii

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

disciplinare, de facultăți (*facultates*). Profesorii erau numiți *magistri* sau *doctores*; la Paris, se folosea de obicei primul termen, la Bologna, al doilea (pentru că aici „maestro" desemna un profesor de rang inferior). Maeştri de drept de la Bologna erau numiți şi *domini*, un cuvânt din vocabularul feudal, încărcat de o autoritate care le era recunoscută. A ajuns pînă la noi termenul *bidellus* sau *bedellus*: acest personaj din universtățile medievale era important, din moment ce putea fi însărcinat să controleze dacă profesorii îşi îndepliniseră regulamentar îndatoririle didactice.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

4. BIBLIOTECI

În vremea nostră. cele mai numeroase şi preţioase manuscrise latineşti şi greceşti sunt concentrate în câteva biblioteci, dominate de cele din Italia.

Cea mai importantă dintre ele este *Bibliotheca Laurentiana* din Florenţa (se numeşte *Laurentiana* pentru că a fost înfiinţată pe lângă biserica San Lorenzo; este numită şi *Bibliotheca Medicea,* după întemeietorul ei, Cosimo de Medici 1444; mai poartă un nume: *Bibliotheca Marciana*, pentru că la început, până s-a construit clădirea bibliotecii, manuscrisele au stat în mănăstirea San Marco din Florenţa). Un manuscris aflat aici se poate numi aşadar *codex Laurentianus* sau *Mediceus* sau *Marcianus* sau *Florentinus*. Aceste manuscrise, nefiind prea numeroase la început, au fost aşezate pe pupitre (*pluteus*), legate cu lanţuri; cele mai importante aşa se află şi azi, fiind indicate prin sintagma *libri catenati*.

La Roma: *Bibliotheca Vaticana* (întemeiată la începutul sec. al XV-lea). A fost îmbogăţită în 1600 cu colecţia de manuscrise a unui umanist, Flavius Ursinus; s-a mai îmbogăţit prin achiziţionarea de manuscrise, mai ales palimpseste, de la mănăstirea Bobbio, de lângă Milano şi prin aducerea unui mare număr de manuscrise de la Heidelberg (provincia *Palatinata*). Un manuscris aflat aici se poate numi aşadar, după proveniența sa, *codex Vaticanus* sau *Ursinianus* sau *Bobbiensis (Bobbiensis Vaticanus)* sau *Palatinus (Palatinus Vaticanus)*.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

La Milano (*Mediolanum*): *Bibliotheca Ambrosiana* (cu numeroase manuscrise, precum şi palimpseste, de la Bobbio, descifrate pentru prima dată de Angelo Mai.

La Veneţia: *Bibliotheca Marciana*; nomenclatorul înregistrează aici *codex Marcianus* sau *Venetus (Marcianus Venetus)*. Nucleul, mai degrabă simbolic, al bibliotecii veneţiene este alcătuit din manuscrisele latineşti şi greceşti colecţionate de Petrarca care, la moartea sa, le-a lăsat bisericii San Marco; aceste codice s-au pierdut în mare parte. Cardinalul Bessarion şi-a dăruit, în 1468, colecţia de opt sute de manuscrise (preponderent greceşti) bibliotecii San Marco, drept mulţumire pentru azilul acordat de Veneţia grecilor fugiţi din calea turcilor.

La Napoli a existat o bibliotecă importantă, *Bibliotheca Neapolitana*, întemeiată de dinastia Bourbon; aici sunt, mai ales, papirusuri descoperite la Herculaneum.

Din afara Italiei, sunt importante pentru colecţiile de manuscrise Biblioteca Naţională de la Paris; Biblioteca Naţională din Leiden (o colecţie mai preţioasă pentru zona orientală decât pentru cea greco-romană); Biblioteca Regală din Madrid (*Matritensis*) deţine manuscrise vechi, care, fără a fi numeroase, sunt de bună calitate. În Anglia există trei colecţii distincte de codice latineşti şi greceşti: în primul rând, cea a universităţii din Oxford (*Oxonium*: *codex Oxoniensis*) care se numeşte *Bodleiana* (după numele întemeietoruluisău); se află aici aproximativ treizeci de mii de manuscrise, printre care şi o serie ajunsă aici ca pradă de război (dăruite lui Bodley de contele de Essex, luate dintr-o bibliotecă din Spania). La Cambridge (*Cantabrigium*: *codex*

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Cantabrigianus) există mai ales texte greceşti. În sfârşit, la Londra, la Biblioteca Muzeului Britanic (*codex Londiniensis*; *Musaei Britannici*) se află cam şaptezeci de mii de manuscrise, dintre care însă cele mai multe sunt orientale).

Din spaţiul german, se disting două colecţii de manuscrise. La Heidelberg se află o bibliotecă întemeiată în 1421; este cea mai veche bibliotecă publică germană care a supravieţuit până în vremea noastră. În 1622, în timpul războaielor religioase, un general al papei a luat aproximativ trei mii cinci sute de manuscrise, bine alese, şi le-a dus la Vatican. În 1797, Bonaparte a dus de la Roma, tot ca pradă de război, manuscrise din biblioteca Vaticană; alegând mai ales manuscrise de la Heidelberg. După tratatul de pace din 1815, au revenit la Vatican peste două mii şase sute de manuscrise originare din Heidelberg. Un al doilea centru german important pentru codice este Wolfenbüttel (*Guelferbytana*): oraşul a avut un principe care, la începutul sec. al XVI-lea, şi-a lăsat moştenire publică toată biblioteca (în jur de douăzeci şi opt de mii de volume, între care zece-douăsprezece mii sunt codice latineşti şi greceşti). Biblioteca, aflată într-un orăşel ocolit de ultimul război, a rămas într-o stare bună.

În România a existat, în sec. al XVIII-lea, o bibliotecă importantă, cea a Mavrocordaţilor, despre care se spune că ar fi avut şase sute de mii de volume (un număr mai degrabă legendar, amintind de biblioteca din Alexandria). Unul dintre cele două cataloage existente precizează numărul autorilor: 405 lucrări de autori greci şi 222 lucrări de autori latini (pot fi amestecate manuscrisele cu tipăriturile). Al doilea catalog precizează numărul

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

manuscriselor: 162. Aceste manuscrise au fost cercetate de soli francezi şi cel puţin şaptezeci şi şase au fost vândute, ajungând la Paris (unde s-au păstrat). Despre biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino nu se ştie nimic; într-o vreme a stat şi ea găzduită de Palatul Văcăreşti, fiind poate înglobată de Mavrocordat în biblioteca sa. Cărţile au dispărut; s-a păstrat (în colecţia de documente iniţiată de Eudoxiu Hurmuzachi) un catalog al bibliotecii mănăstirii Văcăreşti, întocmit pe la jumătatea sec. al XIX-lea.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

5. EDIȚII

Primul rezultat al muncii editorului este alcătuirea unui *stemma*. Mărturia este strict limitată la erorile semnificative (*vide infra*), care ar putea indica anumite linii de descendență (fiind evident că o citire corectă, autentică poate supraviețui în orice linie).

Erorile care apar în cursul transcrierii au o semnificație decisivă în studierea interrelațiilor dintre manuscrise. Investigarea erorilor se poate face în sine, cu scopul de a determina felul în care au apărut şi calea de eliminare a lor. Pe de altă parte, erorile pot fi cercetate în scopul alcătuirii unui *stemma*, dar atunci devin relevante anumite caracteristici ale lor. Din acest punct de vedere, se vorbeşte despre erori indicative sau semnificative, *errores significativi*, utile în detectarea relațiilor stemmatice.

Paul Maas stabileşte o formulă de analiză, pornind de la constatarea că erorile semnificative sunt separative sau conjunctive.

Vorbim de erori separative dacă un manuscris atestă o eroare acolo unde un alt manuscris păstrează lecțiunea autentică: atunci are o descendență independentă de a acestuia (rămâne însă incertitudinea generată de contrastul dintre lecțiunile autentice şi posibilele emendări).

Dependența unui martor de un altul nu poate fi demonstrată direct, ci numai prin excluderea posibilității de a fi independent. Se demonstrează că un martor B este independent de

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

un martor A, descoperind în A împotriva lui B o eroare constituită în aşa fel încât ceea ce ştim noi din stadiul criticii conjecturale a perioadei dintre A şi B ne autorizează să avem certitudinea că nu putea fi îndepărtată prin conjectură în acea perioadă. Erorile de tipul acesta sunt numite erori separative (*errores separativi*).

O eroare celebră în tradiția clasicilor greci este omisiunea versului *Oedipus Tyrannus* 800 în *Codex Laurentianus* 32.9 din sec. al X-lea sau al XI-lea (L) împotriva manuscriselor din sec. al XIII-lea (AΓ). Este un fapt general acceptat azi că niciun bizantin din acele trei secole nu putea compune versul respectiv. Mai mult, s-a demonstrat între timp, prin intermediul erorilor separative din L (e drept, mai ales în textul scholiilor), că un număr de manuscrise bizantine din Sofocle sunt independente de L.

Se identifică erori conjunctive dacă două sau mai multe manuscrise împărtăşesc o eroare proprie, şi anume una care nu poate fi atribuită unei coincidențe în citirea greşită, şi care face ca manuscrisele să fie asociate într-o anumită linie de descendență (şi de data aceasta, există posibilitatea ca o emendare să fi anulat mărturia asocierii).

Se poate dovedi că doi martori, B şi C, sunt împreună împotriva unui al treilea, A, prin identificarea faptului că o eroare comună lui B şi C este de o asemenea natură încât e puțin probabil ca B şi C să o fi comis independent una de alta. Asemenea erori sunt numite erori conjunctive (*errores coniunctivi*). Este un domeniu al probabilităților (sau improbabilităților), nu al certitudinilor, pentru că nu se exclude teoretic posibilitatea ca mai mulți martori, în mod independent, să facă aceeaşi greşeală.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Probabilitatea ca doi martori să fie în acord pentru că au folosit aceeaşi sursă este însă mai mare. Contextul este relevant: dacă ambii martori prezintă, de pildă, un conglomerat de erori datorate itacismului şi singura eroare pe care o au în comun se datorează itacismului, atunci faptul respectiv nu se transformă într-un argument care să sprijine *stemma*. Dacă, pe de altă parte, ambii martori au autoritate ortografică, o eroare comună provocată de itacism face probabilă explicarea prin apartenența la aceeaşi familie.

Aceste două tipuri de erori indicative apar frecvent în textele extinse, astfel încât cele două tipuri de relații pe care le implică pot fi demonstrate dincolo de orice îndoială.

Natura tradiției medievale implică, în cazul textelor relativ puțin citite, producerea unui număr mic de copii (cel mult trei) după acelaşi arhetip; în cazuri extrem de rare s-au conservat toate cele trei copii sau descendenți din fiecare din ele. Pe de altă parte, când textele erau intens citite, exista o tendință de contaminare: în momentul în care se produce contaminarea, metoda care stă la baza alcătuirii unui *stemma* devine impracticabilă.

Recomandările stricte de alcătuire a schemei de descendență nu se aplică în cazurile în care tradiția manuscrisă a fost supusă emendării sau contaminării, iar faptul acesta impune limitări, pentru că este primejdios ca un text să fie editat pe baza unui *stemma* incert.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Mai departe, *stemma* trebuie să acopere o tradiție închisă: altminteri orice manuscris individual poate conține variante (în text sau pe margine) care provin dintr-o sursă externă.

Cel mai adesea, editorii se confruntă cu probleme generate de absența unor proceduri stemmatice clare, şi de dificultatea de examninare şi evaluare a unor manuscrise emendate sau contaminate. Asemenea manuscrise pot varia în dată (mai ales când este vorba de autori care s-au bucurat de o largă popularitate), de la Occidentul sau Bizanțul medieval până în vremea Renaşterii. Este întotdeauna relevantă cercetarea stării filologice în ansamblu a unui manuscris. Manuscrisele târzii pot păstra o tradiție de dată veche, iar acest principiu a fost perfect formulat de Pasquali: *recentiores non deteriores.*

Principiul este generat de constatarea că un martor care de dată mai târzie decât decât altul nu este în mod necesar, din acest motiv, un martor inferior. Vârsta unui martor este luată în considerație doar ca *terminus ante quem*, indiciu că nu poate proveni dintr-un codice ulterior lui. Cel mai vechi martor existent este întotdeauna complet independent, în vreme ce independența martorilor ulteriori (împotriva celor care sunt mai timpurii decît ei) trebuie demonstrată prin erori separative. Tot aşa, în examinarea martorilor din punctul de vedere al independenței lor, parcursul corect începe de la cel mai vechi, iar apoi ajunge la *recentiores*, în ordine cronologică. Aceşti martori *recentiores* se dovedesc a fi, în majoritate, dependenți.

Ştiința bizantină merită să fie corect evaluată, tot aşa cum se cuvine să fie prețuite efectele adnotărilor medievale sau

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

măiestria emendărilor Renaşterii. Bibliografia recentă şi recurgerea la mijloacele moderne de cercetare reprezintă pentru editor o complinire a studierii câmpului general al tradiţiei mansucriselor de care dispune. Şapte manuscrise din Eschil pot sugera un *stemma*, alte şaptesprezece o pot distruge, la acestea urmând să se adauge şi alte manuscrise eschiliene. Concluziile se formulează doar după ce sunt examinate mărturiile din toate punctele de vedere. Un editor al lui Polibiu ori Titus Livius poate prezenta un *stemma* şi o tradiţie închisă a principalei linii de descendenţă, dar numai după colaţionarea tuturor manuscriselor cunoscute; Polibiu şi Titus Livius erau totuşi texte prea voluminoase pentru a se bucura de o popularitate neîntreruptă, iar un hiatus în transmitere poate avea efecte ascunse. Recensiunea manuscriselor, chiar dacă permite o mărturie adecvată, poate implica argumentul probabilităţii ca ipoteză de lucru, iar emendarea şi contaminarea sunt în măsură să vicieze analiza.

Se poate recurge la examinarea statistică, un *calculus* de variante, care nu implică nicio opinie în privinţa autenticităţii lecţiunilor sau a deteriorării lor succesive. Munca statistică poate fi făcută acum mijloace moderne, cu condiţia ca datele să fie pregătite adecvat. Beneficiul constă nu numai în viteza de lucru, ci şi în depăşirea erorilor omeneşti în judecarea mărturiilor. Rezultatul ultim nu rămâne unul mecanic, ci se plasează în contextul evaluării autorului respectiv, al subiectului şi stilului.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

6. *EDITIO PRINCEPS*

Numele de *editio princeps* se foloseşte pentru prima ediţie tipărită a unei opere. Renaşterea a fost predominant latină, iar umaniştii, după inventarea tiparului, s-au îngrijit de tipărirea clasicilor latini. Înaintea tuturor celorlalţi autori, a fost publicat Cicero: *De officiis* şi *Paradoxa* (în 1465, editat de Fust şi Schoeffer, la Magonza); *De oratore* (1465, Sweynheim şi Pannartz, la Subiaco); din acelaşi an datează o ediţie din Lactanţiu. Autorii greci s-au bucurat de mai puţină atenţie. Primele cărţi tipărite în greacă au fost, din motive didactice, gramaticile greceşti ale lui Constantin Lascaris (Milano, 1476) şi Manuel Chrysoloras (Veneţia, 1484); ediţia *princeps* a lui Homer datează abia din 1488, când era deja publicată cea mai mare parte a clasicilor latini cunoscuţi atunci. Descoperirile ulterioare au îmbogăţit tabloul ediţiilor *princeps* latine din secolele care au urmat incunabulelor.

Iată câteva exemple: din 1515 datează prima parte a *Annalelor* lui Tacit, din 1520, Velleius Paterculus; din 1518 pînă în 1773, prin descoperiri succesive, au fost adăugate cărţi, capitole, fragmente care lipseau ediţiei *princeps* a lui Titus Livius din 1469; în 1508 a fost completat epistolarul lui Pliniu cel Tânăr către Traian, în 1528, cel al lui Cicero către Brutus.

În schimb, abia la sfârşitul sec. al XVI-lea se poate spune că au fost publicaţi în cea mai mare (şi mai importantă) parte autorii greci. Ediţii *princeps* au apărut însă chiar şi după această dată (fără a fi limtate la descoperirile papiriacee sau de texte găsite

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

ulterior), cum este de pildă Soranus (Περὶ γυναικείων παθῶν), care a fost găsită de F. R. Dietz şi a fost publicată după moartea acestuia, în 1838. Din 1652 datează culegerea *Antiquae musicae auctores septem*, din 1698, Arrian (᾽Ινδική), din 1715, Dionysios Thrax (Τέχνη γραμματική).

Efortul de tipărire a autorilor greci a fost rapid dublat de traducerea lor în limba latină; uneori s-a întâmplat ca traducerile umaniştilor (integrale sau parţiale) să fie publicate înaintea ediţiilor *princeps* ale autorilor greci (câteva exemple: *Batrachomiomachia*, Esop. Herodot, Tucidide, Platon, Aristotel etc.). În câteva din aceste cazuri, originalul grec s-a pierdut. Extrem de rare sunt situaţiile în care textul grecesc este ulterior regăsit: multe din operele lui Galenus au ajuns până la noi doar în traducere latinească; asta era situaţia şi pentru Περι λεπτυνούσης διαιτής, dar în 1898 a fost publicat textul grecesc după un codice descoperit atunci.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

7. EDIȚIILE CLASICE

Părțile esențiale ale ediţiilor dintr-un autor clasic sunt titlul, prefața, *conspectus siglorum et notarum*, textul, aparatul critic, la care adesea se adaugă *fontes et testimonia*, unul sau mai mulţi indici.

Titlul se scrie în latină cu litere majuscule şi fără interpuncție. Se cuvine să fie, pe cât posibil clar şi scurt. De pildă:

P. PAPINI STATI
ACHILLEIS
RECENSVIT
ALDO MARASTONI
BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1974

sau

FLAVII SOSIPATRI CHARISII
ARTIS GRAMMATICAE
LIBRI V
EDIDIT
CAROLUS BARWICK
EDITIO STEREOTYPA CORRECTIOR
EDITIONIS PRIORIS
ADDENDA ET CORRIGENDA

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

COLLEGIT ET ADIECIT
K. KÜHNERT
LIPSIAE IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI MCMLXIV

Titlul operei este precedat de numele autorului, în cazul genitiv. Nu există un raport sintactic între titlul operei şi numele editorului: ar fi fost o eroare să apară scris LIBROS V.

Titlul unei opere greceşti se poate lăsa în limba greacă:

ARISTOTELIS
ΠΟΛΙΘΕΙΑ ΑΘΕΝΑΙΩΝ
QVARTVM EDIDIT
FRIDERICVS BLASS
LIPSIAE IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI
MCMIII

sau (mai frecvent) se poate da echivalentul latinesc:

BABRII
MYTHIAMBI AESOPEI
EDIDERUNT
MARIA JACODA LUZZATTO
ET
ANTONIUS LA PENNA
BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1986

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Seria Euripide a aceleiaşi edituri atestă abordări diferite ale relaţiei gramaticale dintre numele autorului şi titlul operei. Iată două exemple:

EVRIPIDIS
HELENA
EDIDIT
KARIN ALT
LIPSIAE IN AEDIBVS B. G. TEVBNEI MCMLXIV

EVRIPIDES
IPHIGENIA IN TAVRIS
EDIDIT
DAVID SANSONE
BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1981

Varianta ultimă (cu numele autorului în cazul nominativ) se regăseşte, *e.g.*, în ediţiile Teubner ale operelor euripideice *Bacchae* (ed. E. Christian Kopff, 1982) şi *Supplices* (ed. Christopher Collard, 1984).

Şi mai departe de standardele obişnuite ale paginii de titlu sunt aceste exemple, care ies în evidenţă prin dimensiuni şi, mai ales, prin absenţa consemnării anului:

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

M. TVLLI CICERONIS
EPISTVLAE
VOL. I
EPISTVLAE AD FAMILIARES
RECOGNOVIT
BREVIQVE ADNOTATIONE CRITICA
INSTRVXIT
LODOVICUS CLAUDE PURSER
COLLEGII SANCTAE
ET INDIVIDVAE TRINITATIS IVXTA DVBLIN SOCIVS
OXONII
E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO

HYGINI
FABVLAE
RECENSVIT, PROLEGOMENIS COMMENTARIO APPENDICE INSTRVXIT
H. I. ROSE M.A.
LVGDVNI BATAVORVM APVD A. W. SIJTHOFF

Exista obiceiul ca prefața să fie scrisă în latină; edițiile recente au abandonat în general acest tip de relație cu limbile clasice. Dacă există incertitudini asupra datei operei, autenticității ei etc., acestea ocupă primul loc. Apoi se trece la examinarea tradiției directe. Pentru fiecare dintre codicele pe care se bazează ediția, se semnalează în margine sigla, se descrie *species externa,* i

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

se prezintă conținutul, i se relatează istoricul. Pentru simplificarea aparatului critic, se pot face în prefață referiri la particularitățile ortografice ale codicelor. la coruptelele lor specifice, la erorile cele mai importante ale colaționărilor precedente etc. Dacă tradiția directă cuprinde şi papirusuri, florilegii, inscripții, se indică aceleaşi elemente ca şi în cazul codicelor. Dacă se folosesc şi codice care s-au pierdut, se indică în ce fel li se pot recupera lecțiunile. Nu trebuie uitate edițiile umanistice şi îndeosebi edițiile *princeps*, adesea copii ale unor codice care, după folosirea pentru tipar, au fost considerate superflue şi s-au pierdut (de aceea edițiile *princeps* pot avea valoarea unor codice).

De o importanță aparte pentru critica de text este tradiția indirectă: de aceea trebuie tratată în prefață, imediat după cea directă.

Se trece apoi la indicarea edițiilor, iar în cazul celor cu valoare ştiințifică se dă lista completă; se pot face, pentru fiecare, aprecieri generale şi se semnalează deficiențele.

Mărturiile antice asupra autorului şi asupra operei ocupă ultimele pagini ale prefeței, care este numerotată cu cifre romane şi împărțită în capitole. Pentru a face mai comodă consultarea, se recomandă să se indice în margini subiectul. Rândurile se pot numerota pe margini, din cinci în cinci, pentru a facilita trimiterile ulterioare. Notele prefeței se indică prin numere progresive, fără să se țină cont de diviziunea pe capitole.

Între prefață şi text se pune lista de sigle şi de semne (*conspectus siglorum et notarum*). Codicele sunt indicate de regulă cu o singură literă majusculă, cel mai adesea litera inițială a

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

numelui lor. Explicarea siglelor se cuvine să fie scurtă, doar numele şi data codicelui, *e.g.*: A = *codex Ambrosianus* C 29 *inf. saec*. X. Orice alte observaţii sunt rezervate prefeţei. Lista începe cel mai adesea cu codicele de autoritate. Nu arareori codicele sunt indicate cu litere minuscule sau greceşti, *e.g.*: o = *codex Oxoniensis Collegii Corporis Christi* 57 *saec*. XII; = *codex Parisinus* E 71 *anno* 1416 *scriptus*.

Rareori există motive suficient de puternice pentru a schimba siglele uzuale. Un grup de codice care formează o familie se poate semnala cu o siglă specială: în *Oratio Pro Caelio* (ed. Klotz) consensul codicilor G E H este indicat cu .

Cu ω sau Ω e indicat consensul tuturor codicelor, cu excepţia celor numiţi expres în aceeaşi notă; se notează cu literą sau cu menţiunea *Itali* lecţiunile sau conjecturile anonime din epoca Umanismului. Nu se recomandă notarea cu pentru *codices recentiores* (în ansamblu sau în parte) sau distingerea între codicele *integri* şi *mutili,* sau între *antiquiores* şi *recentiores*.

Toate observaţiile referitoare la codice se fac în prefaţă, nu în *conspectus siglorum*. La siglele codicelor se adăugă cele ale papirusurilor şi ale florilegiilor/antologiilor. Chiar şi codicele pierdute merită să figureze cu siglele lor, dacă au fost deja colaţionate sau dacă li se pot recupera lecţiunile din alte surse.

După siglele codicelor se pun *notae*, prin care se explică abrevierile folosite în aparatul critic: *om., del., cor*. etc.; semnele < >, [ ], † etc., indicaţiile editorilor, ale celor care au făcut emendări, ale revistelor, disertaţiilor etc.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Conspectus poate varia în funcție de operă. În cartea *De medicamentis* a lui Marcellus se adaugă *signa ponderum medicinalium*. Pentru operele dramatice, se adaugă la text *personae* şi *argumenta*, iar după text se pune *conspectus metrorum*.

Textul este editat cu caractere simple (rotunde). Cu cursive se notează observațiile editorului. Cu majuscule se scriu formulele juridice, actele politice şi alte asimilabile lor. Paragrafele corespund cel mai adesea capitolelor; în caz contrar, este preferabil să fie puțin frecvente. Citatele şi cuvintele unui interlocutor se pun între ghilimele. În paranteze unghiulare < > se pun literele şi cuvintele care lipsesc în codice şi sunt adăugate prin conjectură; în paranteze drepte [ ] se pun literele şi cuvintele tradiției directe expurgate de editor. O serie de asteriscuri indică presupunerea unei lacune în text; lacunele din tradiția manuscrisă trebuie semnalate însă în aparatul critic. Cuvintele iremediabil deteriorate se pun între *cruces*. Consensul este aproape unanim în editarea tradiției manuscrise; pentru textele papiriacee încă nu există un acord complet, iar textele epigrafice sunt în mod curent editate cu alte valori ale semnelor grafice.

Marginile textului se folosesc în mod diferit. Cel mai adesea pe partea de sus a celor două pagini ale cărții deschise se scriu numerele paginilor respective, conținutul lor, numele autorului şi titlul operei. Indicarea capitolelor şi a paragrafelor se face pe una dintre marginile laterale: pe aceeaşi margine (sau pe cealaltă) sunt numerotate rândurile. Dacă existența a două puncte în acelaşi rînd face neclar începutul unui capitol sau paragraf, se lasă un interval mai mare înainte de începutul unui nou capitol sau

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

paragraf. Dacă există un singur manuscris sau dacă dintr-unul singur derivă toţi ceilalţi, se semnalează pe margine *recto*-ul şi *verso*-ul (chiar şi în mijloc de cuvânt); în acelaşi fel se notează paginile ediţiilor importante pentru valoarea lor ştiinţifică sau pentru răspândirea lor. Vulgata multor texte greceşti în proză are o numerotaţie specială, cu adăugarea literelor alfabetului latin (*a b c d* etc.): aceste numere se aşază într-o margine a textului ediţiilor moderne. Pentru numărul de versuri nu există o normă constantă, dar cel mai adesea se notează pe marginea stângă. Pentru ediţiile din Plaut şi Terenţiu, se fac de obicei două numerotări: în marginea superioară, actele şi scenele, iar într-o margine laterală, cea a totalului comediei. Rareori numerotarea se face în josul paginii. Pentru textele istorice se pot pune pe marginile laterale indicaţii cronologice; pe marginile interne ale ediţiei sale din Solinus, Mommsen a adăugat locurile paralele din Pliniu cel Bătrân.

Sub text se pune în formă latină aparatul critic, care trebuie să fie, mai presus de toate, clar. În corespondenţă cu rândurile sau versurile textului, aparatul este numerotat cu cifre arabe aldine; lecţiunile codicelor şi conjecturile filologilor sunt cu caractere normale (rotunde), iar tot restul, cu caractere cursive; în multe ediţii însă caracterele normale şi cursive sunt folosite diferit. Lecţiunile diferite ale aceleiaşi note sunt separate cu o virgulă sau cu două puncte, sau fără nici un semn de punctuaţie. Dacă în acelaşi rând sunt două sau mai multe note, acestea se disting între ele printr-un spaţiu sau prin două linii verticale. Codicele se indică prin siglele din *conspectus*, iar „mâinile" diferite se notează cu cifre arabe superioare: *e.g.* M^1.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

Literele din lecţiunile codicelor care sunt marcate cu puncte trebuie (în viziunea editorului) înlăturate (*e.g.*, *timẽret*); tăieturile prin răzuire sunt indicate cu asterisc sau cu linii verticale uşor înclinate: agi* (era. s) V, inma// F *(eras. 2 litt., fort.* os).

Cu excepţia situaţiilor ieşite din comun, nu se consemnează dubiile asupra lecţiunii arhetipului sau familiei, divergenţele sau erorile codicelor individuale şi nici lecţiunile eronate din codice izolate. Editorul inventariază pentru sine, din ediţiile precedente, precum şi din reviste, acte academice, monografii etc., toate conjecturile propuse de savanţi, dar este de dorit să le selecţioneze cu prudenţă pe cele incluse în ediţia sa.

Numele filologilor se dau după abrevierile semnalate în *notae*. Dacă ajunge să fie citat un nume nou, se foloseşte în forma latinească, la nominativ, numai pentru filologii care sunt numiţi în mod obişnuit aşa (*e.g.*, *Victorius* şi nu *Vettori*, *Camerarius* şi nu *Kammermeister*, *Perizonius* şi nu *Voorbroek*), dar se scrie *Bentley*, *Haupt* şi nu *Bentleius*, *Hauptius*. Se declină însă în formă latinească numele filologilor moderni (*e.g.*: *a Wilamovitzio*, *Mommseno*).

Titlurile de reviste nu se traduc în latină (*Rheinisches Museum*, nu *Museum Rhenanum*).

Strict logic, ar trebui puse după aparat *testimonia ueterum*, *auctores* şi *imitatores*, pentru că sunt legate de text, dar ulterioare lui. Totuşi, după uz, ele se pun între text şi aparat.

După text se pune un indice de nume proprii. În anumite cazuri apar şi alţi indici: nume de scriitori citaţi, *testimonia*,

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)

auctores şi *imitatores*, particularităţi gramaticale şi sintactice sau altele.

Bibliografie selectivă

♦V. Buescu, *Problèmes de critique et d'histoire textuelles*. Prefaţă de N. I. Herescu, Bucureşti, Institut Roumain d'Études Latines; Paris, Les Belles Lettres, 1942.

♦V. Buescu, *Introdução à cultura clássica*, Lisabona, Editorial Verbo, 1970.

♦G. Cavallo (ed.), *Le strade del testo*, Bari, Adriatica Editrice, 1987.

♦T. Costa, „Izvoarele latinei „vulgare". I. Inscripţiile, papirusurile, gramaticii". În: *Manual de lingvistică romanică. Latinitate.romanitate.* Vol. II *Latina „Vulgară"*, Al. Niculescu (ed.), Bucureşti, [Editura] Universităţii, 1979, pp. 53-65.

♦A. Dain, *Les manuscrits*, Paris, Les Belles Lettres, 1964.

♦C. Frova, „Quando studiare diventa un mestiere"; „Sapere è potere". În: *Medioevo. Un passato da riscoprire*. an I, nr. 10 (1997), Roma, pp. 16-18; pp. 24-35.

♦I. Gheţie & Al. Mareş, *Introducere în filologia românească*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română, 1974, pp. 69-142.

♦C. Giarratano, „La storia della filologia classica"; „La critica del testo". În: *Introduzione allo studio della cultura classica*, vol. 2 („Linguistica e filologia"), Milano, Marzorati Editore, 1990, pp. 595-672; pp. 673-739.

♦S. Jakó, „Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII-XV)". În: *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. 1, Bucureşti, Ed. Academiei, 1956, pp. 171-190.

BDD-B444-03 © 2008; 2011 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 01:19:01 UTC)